

EKONOMİK SİSTEMLER VE REJİMLER¹

Doç. Dr. Özlen Hiç

*Istanbul Üniversitesi / İktisat Fakültesi, İngilizce İktisat Bölümü.
ozlen.h.biol@gmail.com*

ÖZET: Gelişmiş ülkelerdeki ekonomik rejimle ilgili gelişmeler gelişmekte olan ülkelerinkinden farklı bir yoldan devam ettiğinden, bu makalede bu iki ülke grubu ayrı ayrı incelenecektir. Tarihsel ve teorik sebeplerden ötürü gelişmiş ülkelerdeki ekonomik rejimin araştırılmasına öncelik verilecektir. Günümüzde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ekonomik faaliyetler temel olarak özel sektör tarafından karşılanmaktadır; Bununla birlikte hükümet müdahale, rehberlik, korumacılık ve yatırım yoluyla bu faaliyetlere katkıda bulunur. Hâlen gelişmiş ülkelerin hükümet müdahalesi, korunması ve kamu yatırımlarının seviyesi asgari düzeydedir. Öte yandan, gelişmekte olan ülkelerde hükümetin rolü daha belirgin gözükmemektedir; Hükümetin rolünün ağırlığı söz konusu ülkeler için gelişme derecesine bağlıdır. Kalkınma düzeyinin düşük olduğu ülkelerde hükümetin rolü artar, yani gelişmedeki gelişme hükümetin rolünü azaltır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Sistemler, Ekonomik Rejimler, Liberalizm, Sosyal Devlet, Marxizm, Gelişen Ülkeler, Gelişmekte Olan Ülkeler

ECONOMIC SYSTEMS AND REGIMES

ABSTRACT: Since the developments regarding the economic regime in developed countries follow a different path as opposed to those in developing countries, in this article, these two groups of countries will be examined separately. Priority will be given to investigating the economic regime in developed countries due to historical and theoretical reasons.

Today, both in developed and developing countries, the economic activities basically are taken up by the private sector; nevertheless the government contributes to these activities through intervention, guidance, protectionism, and investment. Still the level of the government intervention, protection and public investments in developed countries appears to be at the minimum. The role of government in developing countries, on the other hand, seems to be more significant; the gravity of the government's role depends on the degree of development for the countries in question. In the countries where the level of development is low, the role of the government increases, that is to say, the improvement in development decreases the role of the government.

Key Words: Economic Systems, Economic Regimes, Liberalism, Socialism, Marxism, Developed Countries, Developing Countries

GİRİŞ: EKONOMİK REJİM SORUNUNUN ANAHTLARI

Ekonomik rejim yahut ekonomik sistemden kasıt, bir ülkede üretim, kaynakların dağılımı, gelir bölüşümü gibi temel ekonomik ve sosyal faaliyetlerin devlet tarafından mı, özel teşebbüs tarafından mı yapıldığının yahut ne ölçüde devlet ne ölçüde özel teşebbüs tarafından yapıldığının tespitidir. Ülkeler arasındaki dış ticaret ve ekonomik ilişkiler, bu ilişkilerde

¹ Bu makale 20-21 Mayıs 2017 tarihinde İstanbul'da düzenlenen International Congress of Management Economy and Policy isimli kongrede bildiri olarak sunulmuştur.

serbestlik veya devlet kısıtlamaları ve korumacılık da ekonomik rejimin ana konularından birini oluşturur.

Yukarıda verilen tanımdan da anlaşılacağı gibi, bu konuda iki ekstrem yahut iki uç vardır. Birincisi, tüm ekonomik ve sosyal faaliyetlerin özel teşebbüs tarafından, fiyat, kâr ve piyasa mekanizması yoluyla ve serbest olarak yapılmasıdır. Bu ekonomik rejimde özel mülkiyet esastır. Toprak ve sermaye sahipleri hangi malı üreteceklerini, ne kadar üreteceklerini, nasıl bir teknoloji kullanacaklarını, buna göre ne kadar emek istihdam edeceklerini piyasa şartları, arz, talep ve fiyatlara ve ücrete göre, kendi menfaatleri doğrultusunda, kendileri ayarlar. Sonuçta ise ülke için en optimal noktaya, yani tam istihdam dengesine ve aynı zamanda dış ticaret dengesine otomatik olarak ulaşılacağı ileri sürülür. Bu şartlar altında devlet yalnız savunma, asayiş, yargı gibi klasik devlet fonksiyonlarını yürütür. 18. yüzyılda ortaya atılan bu ekonomik rejime “liberal ekonomik rejim” denilmekle beraber, Marksist yayınlardan esinlenmenin bir sonucu olarak, “kapitalizm” olarak adlandırılmıştır.

İkinci ekstrem veya uç ise tüm ekonomik ve sosyal faaliyetlerin devlet tarafından yürütülmesidir. Bu ekonomik sistemi K. Marx ve Marksistler “sosyalizm” olarak adlandırırlar; genelde kabul edilen ve kullanılan terim ise “komünizm”dir. Komünist sistemde temel üretim vasıtaları olan toprak ve sermayenin mülkiyeti devletin elindedir. Devlet tüm ekonomik ve sosyal faaliyetleri bir merkezi plan yardımıyla yürütür.

Bu safhada, farklı ekonomik rejimlerin siyasi rejim ile ilişkisine de temas etmek gerekir. Liberal ekonomik rejim için en uygun olan siyasi rejim, ferdi hürriyetlerin azami noktada olduğu demokrasi rejimidir. Gerçi otokrasilerde de ekonomik faaliyetlerde özel teşebbüse geniş yer verildiği görülmüştür, Hitler ve Nasyonal Sosyalizm’de, Mussolini ve Faşizm’de olduğu gibi. Fakat bu gibi siyasi rejimlerde özel teşebbüs serbest karar vermek yerine, hükümetin baskı ve yönlendirmesine uymak zorunda kalır. Benzer şekilde, demokrasi rejimini tam olarak uygulamayan birçok ülkede de yine özel teşebbüs çeşitli baskılara maruzdur. Buna mukabil, komünist rejim esasen bir diktatörlük rejimi olarak ortaya çıkmıştır; devlet mülkiyetini, tüm ekonomik faaliyetlerin devlet tarafından yapılmasını ve merkezi planlamayı çok partili ve gerçek bir “demokratik” siyasi rejimle yürütmek söz konusu olamaz.

Başlangıçta hemen belirtelim ki, bugün iki ekstrem ekonomik rejim de fiilen tatbik edilmemektedir. Tüm ekonomik faaliyetlerin özel teşebbüs tarafından yürütülmesiyle ilgili uygulamalar gelişmiş ülkelerde başlamış ve fakat çeşitli sorunlara yol açtığı için devlet ekonomik ve sosyal faaliyetlere makro müdahaleler, sosyal müdahaleler ve devlet yatırımları yoluyla, düşük düzeyde de olsa, iştirak etmeye başlamıştır. Halen gelişmiş ekonomilerde uygulanan bu ekonomi rejimi birçok standart iktisat kitabında “karma ekonomi” olarak nitelendirilmektedir; gaye gerek özel teşebbüsün gerek devletin bir arada varlığını vurgulamaktır. Fakat karma ekonomi terimi devletin mi özel teşebbüsün mü rolünün ağır olduğu konusunda tam fikir vermez, hatta yanıltıcı olabilir. Bu nedenle gerek uluslararası ekonomik kuruluşlar gerek iktisat literatüründe genel olarak “piyasa ekonomisi” terimi kullanılmaktadır.

Tüm faaliyetlerin devlet tarafından yürütülmesi şıkkı ise ikinci ekstrem veya uç olarak SSCB'nin çökmesi ve Çin'in ise özel teşebbüse yer veren karma ekonomiye geçmesi suretiyle fiilen ortadan kalkmıştır, denilebilir. Tüm bu gelişmeler müteakip kısımlarda daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Bugün gerek gelişmiş gerek gelişen ülkelerde ekonomik faaliyetler esas olarak özel teşebbüs tarafından yürütülür; fakat devlet bu faaliyetlere müdahale, yönlendirme, korumacılık, yatırım yoluyla katkıda bulunur. Bir halde ki, gelişmiş ülkelerde devletin ekonomik faaliyetlerde üstlendiği müdahalecilik korumacılık ve devlet yatırımları asgari seviyededir. Buna mukabil, gelişen ülkelerde devletin rolü gerek müdahaleler gerek korumacılık gerek devlet yatırımları daha fazladır; devletin rolünün ağırlığı ise ülkelerin gelişmişlik derecesine bağlıdır. Gelişme seviyesi düşük ülkelerde devletin rolü daha fazladır, gelişme ile birlikte devletin rolü giderek azalma göstermektedir.

Gelişmiş ülkelerde ekonomik rejim ile ilgili gelişmeler farklı, gelişen ülkelerde ise gelişmiş ülkelere göre farklı bir seyir takip ettiği için, bu makalede bu iki ülke grubu ayrı ayrı gözden geçirilecektir. Öncelik, tarihi ve teorik sebepler dolayısıyla, gelişmiş ülkelerde ekonomik rejimin incelenmesine verilmiştir.

1. GELİŞMİŞ EKONOMİLERDE EKONOMİK REJİMİN EVRİMİ

1.1. Liberal Ekonomi Rejiminin Doğuşu

Avrupa ülkeleri, yani gelişmiş ülkeler, 16. yy – 18. yy. boyunca ve iktisat ilmi doğmadan önce, Adam Smith tarafından “Merkantilizm” olarak adlandırılan, yoğun müdahaleci ve korumacı bir ekonomik rejim uygulamışlardır. Merkantilizmde her ülke ithalatını mümkün mertebe kısıyor, ihracatını teşvik ediyordu. Fakat dış ticaret fazlası sonucu içeri giren altını para olarak piyasaya sürmüyordu. Bu altın Merkez Bankası deposunda saklanıyordu. Ülkeler zenginliklerinin bu suretle artacağına inanmaktaydılar. Sonuçta merkantilizm bir taraftan gelişmiş ülkeler arası dış ticaret hacmini kısırkken diğer taraftan tüm ülkelerin büyüme hızını düşürmüştür. Merkantilizm ayrıca bu ülkeleri müstemlekecilere (emperyalizme) de sürüklemiştir. Müstemleke sahibi olmaktan maksat ucuz ham madde temin etmek ve yüksek fiyattan mal satmaktır.

Fakat “sanayi devrimi” bu ülkelerde çok önemli değişimler yaratmıştır. Buhar makinesinin icadı ile vapur ve tren ulaşımı büyük ölçüde genişlemiş, dokuma tezgâhının makineleşmesi sonucu fabrikalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Arnold Toynbee'ye göre sanayi devrimi 1760-1840 yılları boyunca sürmüştür, ilk İngiltere'de başlamış ve diğer Avrupa ülkelerine de yayılmıştır. Sanayi devrimi nispeten geniş bir müteşebbis grubu yaratmıştır. Asıl önemlisi, bu müteşebbisler devletin yoğun müdahale ve korumacılığının aslında faaliyetlerini ve kârlılıklarını kısıtladığını görmeye başlamışlardır. Adam Smith 1776 yılında yazdığı eser ile bu önemli gelişmeyi tespit etmiş ve bir taraftan iktisat ilmini kurarken diğer taraftan geliştirmiş olduğu liberal iktisat rejiminde devletin iktisadi faaliyetlerden tamamen elini çekmesinin toplum için en optimal ekonomik ve sosyal sonuç doğuracağını ileri sürmüştür. Adam Smith

tüm piyasalarda, emek piyasası dâhil, (tam) rekabet şartlarının mevcut bulunduğu noktasından hareket etmektedir. Bu şartların geçerli olduğu bir ekonomide “görünmez el”, yani fiyat mekanizması tüm ekonomik sorunları toplum için en optimal noktada çözecektir. Tam istihdam dengesi otomatik olarak sağlanacak, aynı zamanda dış ticaret de kendiliğinden dengeye gelecektir. Çünkü otomatik altın standardı teoremi işleyecektir (Hiç, 1994). Bu durumda devletin herhangi bir müdahalesi veya korumacılığı dengeyi bozar ve toplum refahı düşer. Kârlar ise rekabet şartları altında “normal” seviyeye inecektir. Ancak piyasada tekeller oluşursa, devlet müdahale ederek tekeli kırmalıdır; devlet ücretlere de müdahale etmemelidir. İşçi sendikaları (işçi tekeli) ortaya çıkarsa, devlet buna da müdahale etmelidir; sendikaların tekeli ücret artışları tam istihdama ulaşmayı önler.

Adam Smith’in mutlak üstünlük tezine dayanan dış ticaret serbestisi ise David Ricardo’nun (1817) mukayeseli üstünlük tezi ile genellik ve geçerlilik kazanmıştır; tez bugün için de geçerliliğini korumaktadır.

Adam Smith’i ve onu izleyen Klasik iktisatçıların modeli 1890’da Alfred Marshall tarafından geliştirilmiştir. Makroekonomi literatüründe Klasik sistem yahut basit (Keynesgil düzeltmeler içermeyen) Klasik sistem olarak adı geçen bu ekonomi modeli ve ekonomik rejim hakkında ayrıntılı bilgi için Hiç (1994), Paya (1997), Ackley (1961), Branson (1989) gibi makroekonomi kitaplarına rücu edilebilir. Bu makalede Klasik makro sistemin ayrıntılarına girmeye ise gerek yoktur. Klasik iktisatçılar hakkında toplu bilgi için ise Hiç’e (1974, ss.1-9) müracaat edilebilir.

Adam Smith’i gerek iktisat ilminin gerek buna dayalı ekonomik rejim uygulamasının başlangıç noktası kabul edebiliriz. Daha önce de belirtildiği gibi, Smith’in sistemi “liberal ekonomik rejim” veya *laissez-faire* olarak anılmaktadır; aynı ekonomik rejim daha sonra Marx ve Marksist yazarlar tarafından “kapitalizm” ve “vahşi kapitalizm” olarak adlandırılmıştır.

“*Laissez-faire*” uygulaması fiili hayatta ise başlıca iki büyük sorun yaratmıştır. Birincisi, bu ilk yıllardaki uygulamalarda işçilerin durumunun kötüleşmesi, yani “işçi sorunu” veya “sosyal sorun”dur. İkincisi ise ekonomiler tam istihdam noktasında büyümemiştir. Aksine, devamlı konjonktür dalgalanmaları ortaya çıkmıştır ve depresyon dönemlerinde ciddi ölçüde işsizlik, eksik istihdam sorunu ile karşı karşıya kalınmıştır.

1.2. Komünist Sistemin Doğuşu

Avrupa ülkelerinin liberal ekonomi rejiminin altında ciddi işçi sorunu ve konjonktür dalgalanmaları, depresyon ve işsizlikle karşı kaldıkları ilk devirlerde Karl Marx 1848’de F.G. Engels ile kaleme aldığı “Komünist Beyanamesi” ile ikinci uç rejimi ortaya atmıştır. Marx fikirlerini daha sonra Das Kapital ile geliştirmiştir (1 cilt: 1867, 2. cilt 1885, 3. cilt 1884 ve Marx’ın ölümünden sonra).

Marx’a göre “kapitalist sistem” altında işçi sorunu giderek ağırlaşacaktır. Devletler (hükümetler) demokrasi sisteminde dahi kapitalistlerin oyuncağı durumunda oldukları için işçi

sorununu çözmeyecekler, aksine sorun giderek büyüyecektir. Din, işçileri bu kötü durumlarında oyalamak için bir vasıta olarak kullanılmaktadır. Marx'a göre konjonktür dalgalanmaları ise kapitalist sistemin bünyesinden doğmaktadır, önlenemez. Sonunda, ciddi bir depresyon, ciddi bir işçi sefaleti ortamında işçiler isyan ederek devleti ele geçirecekler ve "komünist sistem" kurulacaktır. Komünist sistemde sermaye ve toprağın mülkiyeti devlete ait olacak, kapitalistler ve toprak sahipleri ortadan kaldırılacaktır. Ekonomik faaliyetler, üretim, yatırım devlet tarafından yürütülecek ve işçiler refaha kavuşacaklardır. Konjonktür dalgalanmaları ise sona erecektir. İşçi ihtilali ve komünist sistemin, yani Marx'ın tabiriyle sosyalizmin (bilimsel sosyalizm) kurulması yine Marx'a göre, gelişmenin ve sanayileşmenin son safhalarında vuku bulabilecektir.

Komünist Beyannamesi, Alman işçi sendikaları başta olmak üzere, Avrupa ülkelerinin tüm işçi sendikaları tarafından benimsenmiştir. Fakat fiili gelişmeler Marx'ın iddialarından çok farklı yönde vuku bulmuştur.

1.3. Fili Gelişmeler, *Laissez-Faire* Yahut Liberal Sistemin Piyasa Ekonomisine Evrimi

Marx'ın iddialarının aksine, gelişmiş ülkelerin hükümetleri işçi sorunlarına bigâne kalmamışlardır. Bir taraftan aydınların etkisiyle, diğer taraftan demokrasilerde işçilerin oy potansiyeli dolayısıyla ve aynı zamanda insanî sebeplerle tüm hükümetler işçilerin durumunu düzeltmeyi ön plana almışlardır. Bu ilk dönemlerde işçilere henüz en temel hakların verilmesine başlanmıştır: çocuk işçiliğinin önlenmesi, iş saatlerinin hudutlanması, iş şartlarının düzeltilerek iş emniyetinin temini, asgari ücret tespiti gibi. Bir adım daha atılarak sosyal güvenlik tesis edilmiş ve aynı zamanda işçi sendikalarına grev hakkı verilmiştir; grev hakkına karşı işverene lokavt hakkı tanımıştır. Böylece liberal ekonomi (*laissez-faire*) rejimine ilk olarak sosyal gayelerle devlet müdahalesi girmiş, demek ki "sağ" görüş "merkez sağ"a yönelmiştir. Bu sayede işçilerin durumu giderek düzelmeye başlamıştır.

Konjonktür dalgalanmalarının ise 1929-1934 Büyük Dünya Buhranına kadar önü alınamamıştır. Büyük Buhran sonrası, Keynes (1936) meşhur eseri ile Klasik sistemin ve otomatik tam istidam dengesinin yanlış olduğunu, toplam harcama seviyesine müdahale edilmediği takdirde, ekonominin otomatik olarak tam istihdam noktasında değil, bir eksik istihdam noktasında dengeye geleceğini göstermiştir. Keynes'in makroekonomik sistemine göre, tam istihdamı sağlamak, işsizliği önlemek üzere ekonomiye makro müdahale yapılarak toplam harcamaların tam istihdam sağlayacak seviyeye yükseltilmesi gerekecektir. Bu ise para politikası (para, kredi hacmi ve faiz seviyesi) ile maliye politikası (devlet harcamaları seviyesi, vergi sistemi) uygulanması demektir. Para, kredi miktarı ve faiz seviyesini tespit edecek olan Merkez Bankaları ise daha sonra hükümetten bağımsız hale getirilmiştir. Tabii, Merkez Bankası'nın hükümet ile istişarede bulunması her zaman mümkündür. Aynı makro politikalar ters yönde olmak üzere, enflasyonist temayülleri önlemek için de kullanılabilir. Keynes'in sistemi ve para ve maliye politikaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için Hiç'e (1994) müracaat edilebilir.

Keynes'in fikirleri ve politika tavsiyeleri tüm Avrupa ülkeleri tarafından benimsenmiş ve 2. Dünya Savaşı esnasında (enflasyonu azaltmak üzere) ve savaş sonrasında da (konjunktür dalgalanmalarını önlemek üzere) uygulanmıştır. Böylece de devletin ekonomiye konjunktür, dalgalanmasını önlemek, devamlı tam istihdam sağlamak üzere, makro müdahalede bulunması (para ve maliye politikası) ekonomi rejiminin ayrılmaz bir parçası olmuştur.

2. Dünya Savaşı (1939-1945) sonrası dünya, batı dünyası ve komünist blok olarak ikiye bölünmüştür. 1. Dünya Savaşı (1914-1915) öncesi Avrupa devletleri yine dış ticaret kısıtlamalarına ve korumacılığa dönmüş oldukları için bu eğilimi önlemek üzere 1947'de GATT (*General Agreement on Tariffs and Trade*) imzalanarak dış ticaretin liberalleştirilmesi planlanmıştır. 1944'de kurulan gerek Dünya Bankası (DB; ilk dönem adı ve fonksiyonu ile IBRD) gerek IMF Batı dünyasına mensup ülkelerin, gelişen ülkeler dâhil, piyasa ekonomisi rejimini uygulamasını öngörmüşlerdir. Liberal ekonomi yahut *laissez-faire* terimi yerine, sosyal müdahaleleri ve Keynesgil makroekonomik müdahaleleri içeren ekonomik rejimin "piyasa ekonomisi" olarak adlandırılmasına başlanmıştır.

'70'li yıllarda, petrol fiyatlarının OPEC tarafından yükseltilmesi sonucu "stagflasyon" ile karşılaşıldığında ABD ve Avrupa'da kamuoyu nezdinde muhafazakarlık artmış olduğu gibi, iktisatçılar arasında da Keynes sistemine karşıt görüşler (Monetarizm ve Yeni Klasik Okul) yaygınlaşmıştır. Fakat '80li yıllarda bu uygulamalar (özellikle ABD'de R. Reagan, 1980-1988 ve İngiltere'de M. Thatcher, 1979-1988) müspet sonuç vermemiş bilakis işsizlik artmıştır. Bunun üzerine '80li yıllarda akademisyenler arasında Keynesgil makroekonomik sisteme yeniden yönelmiş, temel Keynesgil okul yanında, Post-Keynesgiller ve Yeni Keynesgiller ağırlık kazanmıştır. '90lı yıllarda yine Keynesgil makro politika uygulamalarına dönülmüştür. Bu yeni makroekonomi okulları hakkında ayrıntılı bilgi için Birol'a (2001) müracaat edilebilir.

2008 Eylül'de ABD'de başlayarak tüm dünyaya yayılan ve ciddi boyutlara ulaşan küresel finans krizi ve küresel resesyon (ayrıntıları için Hiç, 2010) makroekonomi politikaları ve piyasa ekonomisi açısından önemli sonuçlar vermiştir. Birincisi, özellikle ABD'de, Reagan ve İngiltere'de Thatcher finans sektöründe devlet kontrolünü azaltmışlardı ve bu denetim azalması finans krizin başlamasında önemli bir etken olmuştu. Kriz baş gösterince finans sektörü ABD hükümeti tarafından ciddi devlet kontrolü altına alınmıştır. Böylece, finans sektörünün denetimi piyasa ekonomisinin bir gereği olarak kabul edilmiştir. İkincisi, küresel krize karşı devletin finans sektörüne mali yardımı yanında yoğun Keynesgil makro politikalar uygulanmıştır; faizlerin düşürülmesi (para politikası), devlet yatırım programları ve vergi sisteminde değişiklikler (maliye politikası) gibi. Böylece Keynesgil makro müdahale gereği teyit edilmiştir. Üçüncüsü, krizle mücadelede G-7 yerine G-20 vasıtasıyla uluslararası iş birliğine başvurulmuştur, fakat özü itibarıyla piyasa ekonomisinden ve '90lı yıllarda başlayan küreselleşme sürecinden vazgeçilmemiştir (Hiç, 2010).

Piyasa ekonomisinde temel özel teşebbüstür; yatırım ve üretim özel teşebbüs tarafından yapılır. Devlet ancak sosyal ve verimli alt yapı alanlarına yatırım yapar; aynı alanlarda özel yatırıma da izin verilir. Kaynakların sektörel ve bölgesel dağılımına ancak istisnai müdahalelerde

bulunulur. Devlet müdahaleleri ise sosyal maksatlar yanında Keynesgil sebeplerle yapılır ve bu alanlara inhisar eder. Dış ticaret liberalleştirilmiştir, miktar kısıtlamaları kaldırılmıştır; gümrük vergileri asgari düzeydedir. Dış ticaret dengesi döviz kurunun piyasada belirlenmesi suretiyle teessüs eder. Dış ticaret serbestisi yanında özel yabancı sermaye girişi de serbesttir. Küreselleşme sürecinde finans fonlarının ülkelerarası akışı en belirgin rolü oynar (Hiç, 2010 ve referansları).

Esasları yukarıda verilen piyasa ekonomisi en serbest şekilde ABD, İngiltere, Kanada, Almanya gibi ülkelerde uygulanmaktadır. Buna mukabil Fransa'da geleneksel olarak devlet denetimi nispeten daha yoğundur.

1.4. Gelişmiş Ülkelerde Komünizmden Sosyal Demokrasiye Yönelme

Marx'ın 1848 Komünist Beyannamesi Alman işçi sendikaları tarafından neşredilmiş ve Almanya başta olmak üzere, bütün Avrupa ülkelerinde işçi sendikaları komünizmi benimsemişti. Fakat hükümetlerin sosyal sorunlara eğilerek işçilerin durumunu giderek düzeltmesi ve bunda kendilerinin oynadığı etkin rolü gören işçi sendikaları zamanla Marx'tan ve komünizmden uzaklaşarak demokratik sosyalizme yahut kısaca sosyalizme yönelmişlerdir. 1917/1918'de Rusya'da Marxist-Leninist komünist ihtilal vuku bulduğunda ise Avrupa ülkelerindeki işçi sendikaları büyük çoğunluğuyla komünizmden tamamen ayrılarak demokratik solu benimsemişlerdir. Sadece azınlık grupları komünist sisteme bağlı kalarak ve komünist partileri desteklemiştir.

SSCB komünist ihtilalinden sonra, 1919'da "Komintern"i (komünist Enternasyonal'i) kurmuş, bu örgüt 1942'de lağvedilmişti. 2. Dünya Savaşı'ndan sonra SSCB bu kere Kominform'u kurmuş ve bu örgüt de 1956'da lağvedilmiştir.

2. Dünya Savaşı sonrası Avrupa'daki demokratik sol partiler ise bir araya gelerek 1951'de "Sosyalist Enternasyonal'i kurmuşlardır. Sosyalist Enternasyonal genel çerçeve olarak demokrasiyi ve piyasa ekonomisini kabul etmiştir. Bu çerçeve içinde demokrasinin, insan haklarının, fırsat eşitliğinin geliştirilmesi ve gelir dağılımındaki eşitsizliklerin giderilmesi hedef kabul edilmiştir. Sosyalist Enternasyonal NATO'yu desteklemiş, SSCB'ye karşı çıkmış ve o yıllarda karşılıklı silahsızlanma taraflısı olmuştur. İngiliz İşçi Partisi, Fransız Sosyalist Parti, Alman Sosyal Demokrat Parti demokratik sol olarak sosyalist enternasyonalde yer almışlardır.

2. Dünya Savaşı'ndan günümüze sosyal siyaset alanındaki gelişmeler eskiye kıyasla çok daha ileri noktalara götürülmüştür. Azınlık hakları, kadın hakları, basın özgürlüğü, yargı özgürlüğü, işsizlik sigortası, sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması, gelir dağılımı açısından vergi sisteminin düzeltilmesi sosyal demokratların ilerleme kaydettiği alanların başlarında gelmektedir.

Nispeten yakın bir tarihte demokratik sol partiler merkez sola yönelmişlerdir. Bu yönelmede İngiliz İşçi Partisi ve Tony Blair öncü durumdaydı. Bugün Avrupa'da ve şüphesiz ABD'de

işçilerin durumu çok düzelmiş durumdadır; çoğu ev ve araba sahibidir, tatillerde sayfiye için çeşitli ülkelere giderler.

Avrupa ülkelerinde demokrasinin nispeten iyi işleminin temel sebebi genel kültür seviyesinin yüksekliği ve asırlar süren demokrasi tecrübesidir. Bunun da bir sonucu olarak merkez sağ ve merkez sol (sosyal demokrasi) seçmen oylarının büyük kısmını paylaşırlar, liberaller arada ve ortada yer alırlar. Gerek komünist partiler gerek işçi düşmanı, ırkçı, radikal sağ partiler genellikle azınlıktadır. Ayrıca seçmenler duruma göre, farklı zamanlar ve şartlar altında farklı partilere rey verebilirler. Böylece de merkez sol ciddi bir iktidar alternatifi olup çok defa iktidara gelebilmekte ve iktidarı ehliyetle yürütebilmektedir. Gerek merkez sağın gerek merkez solun genel çerçevelerinin demokrasi ve piyasa ekonomisi olması bu hususta temel bir rol oynamaktadır. Çünkü, iki parti arasındaki fark ekonomik rejim, politik rejim değişikliği değil, sosyal hedeflere verilen öncelik ve ağırlıktan ibarettir. Diğer taraftan, iktisadi büyüme ve istihdamın sosyal gayeleri de gerçekleştirecek en önemli ve müşterek hedef olduğu unutulmamalıdır.

1.5. Komünizmin Genişlemesi ve Çökmesi

Marx'a göre işçi sınıfının ihtilal yapması ve "sosyalizm" in (komünizm'in) tesisi ancak olgun sanayileşmiş ülkelerde vuku bulacaktı; o devirdeki İngiltere, Almanya gibi. Fakat beklediği olmamıştır. Daha sonra Marksist yazarlar bu gecikmeyi izah etmeye çalışmışlardır. Örneğin, Rosa Luxemburg (1912) Avrupa ülkelerinin emperyalizme yöneldiğini, müstemlekelerin sömürsünün ise işçi sınıfının sömürsünü geçici olarak hafiflettiğini ileri sürmüştür. Marksizm ve komünizm hakkında ayrıntılı bilgi için Hiç'e 1974, ss.44-79, müracaat edilebilir.

Marx'ın görüşlerinin aksine, komünist ihtilal sanayileşme açısından diğer Avrupa ülkelerinden geride olan Çarlık Rusya'sında 1917'de ve işçi sınıfı tarafından değil, azınlık bir militan grup tarafından, 1. Dünya Savaşı'nın yarattığı boşluktan bilistifade başarılı, komünizm (Bolşevizm) Lenin tarafından kurulmuştur. İkinci komünizm dalgası yine işçi sınıfının ihtilali sonucu değil, 2. Dünya Savaşı sonrası Churchill, Roosevelt ve Stalin'in katıldığı 1945 Yalta Konferansı sonucu yaratılmıştır. Konferansta Kuzey Doğu Avrupa ve Balkan ülkeleri, SSCB'nin nüfuzu altına bırakılmış ve SSCB bu ülkelere de komünist diktatörlüğü getirmiştir. Üçüncü önemli dalga Çin'in komünist olmasıdır. Çan Kay Şek ve Japonya ile çok uzun süren bir süre verdiği mücadele sonunda, Mao Zedong 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'ni tesis etmiştir. Ayrıca ciddi iç ve dış sorunlar ve savaşlar sonrası Kuzey Kore, Küba ve iki küçük Hindicini ülkesi, Vietnam ve Laos da komünist rejimi seçmişlerdir.

2. Dünya Savaşı sonrası SSCB yayılcılık siyasetinde komünizmi gelişen ülkelere getirmeyi ön plana almış, propaganda ve mali gücünü bu yönde kullanmıştır. Stalin, gelişmiş batı ülkelerinde komünizmin yayılma ihtimali olmadığını herhalde görmüştü. Gelişen ülkeler ise henüz sanayileşmiş değildi ve çoğu feodal bir yapıya sahip bulunuyordu. Bu tür ülkelerin nasıl tedricen komünist yapılabileceği için üniversitelerde kürsü dahi açılmıştır. Nitekim, Türkiye'de Atatürk dönemindeki kadrocuların lideri olan Şevket Süreyya Aydemir Moskova

Üniversitesi'nde bu konuyu incelemiş bulunuyordu. SSCB'nin propagandası genellikle başarılı olamamış, sırf propaganda sonucu komünizmi seçen gelişen ülke olmamıştır. Buna mukabil, Stalin devrinde uygulamaya konan NEP (Yeni Ekonomi Politikası) ve dışı kapalı, ithal-ikame sanayileşme, devlet yatırımlarına ve planlamaya dayalı gelişme stratejisi ilk başlarda SSCB'ye yüksek bir büyüme hızı verdiği kanaatinin yayılması dolayısıyla birçok gelişen ülke tarafından örnek alınmıştır. Esasen bu ülkelerin düşük gelişmişlik seviyesi SSCB derecesinde olmasa bile, ana hatlarıyla bu stratejileri içeren bir ekonomi rejimi gerektirmekteydi; SSCB NEP'in başarılı addedilmesi ek bir teşvik edici faktör olmuştur. Bu meyanda Hindistan'da Marksist bir model (Mahalanobis modeli) dahi uygulamaya konulmuş, fakat başarısız olduğu için bir yıl içinde kaldırılmıştır.

Zamanla, tamamen devlet mülkiyetine ve devlet teşebbüsüne dayanan merkezi planlamanın gerek ekonomide büyüme hızı gerek teknolojik ilerleme açısından aksadığı, devlet teşebbüsünün özel teşebbüsün dinamizminden yoksun bulunduğu ortaya çıkmıştır. Sonuçta, Sovyet sistemi, yani komünizm işçilere refah sağlamak bir tarafa, bir baskı ve polis devletine dönüşmüştür. Komünist rejim Rusya'yı ve SSCB'ye dâhil diğer devletleri gelişme ve sanayileşme açısından geri bırakmıştır. SSCB'ye dâhil olan ülkelerin Rusya bütçesine yükü, ABD ile rekabet etmek üzere başvurulmuş kesif askeri masraflarla da birleşince, ciddi ekonomik sorunlar yaratmaya başlamıştır.

İletişim imkânlarının mahdut olduğu yıllarda içeride SSCB propagandası rahat şekilde Avrupa ülkelerinde işçi sınıfının durumunun çok kötü olduğunu vurgulamaktaydı. Fakat sonraki yıllarda, iletişim tekniklerinin gelişmesi ve iletişimin kısıtlanmasının güçlüğü dolayısıyla, Rus halkı ve diğer üye ülke halkları Avrupa'da işçi sınıfının maddi refahının, yapılan propagandanın aksine, çok yüksek olduğunu görmüş ve hoşnutsuzluk artmıştır. Sonunda, SSCB'nin ve Kruşçev'in ABD'yi geçecekleri iddiaları bir tarafa, Gorbachov'un *glastnost* çabası da semere verememiştir. 1990'da Berlin duvarı yıkılmış, Doğu Almanya ayrılarak Batı Almanya'ya iltihak etmiştir. 1991'de SSCB dağılmış ve komünizm çökmüştür. Rusya ve azat olan tüm ülkeler demokrasiyi ve piyasa ekonomisini seçmişlerdir. Kuzeydoğu Avrupa ve Balkan ülkelerinin büyük çoğunluğu ayrıca AB'ye üye olarak kabul edilmiştir (Karluk, 2007). Diğerleri ise yine Rusya ile Bağımsız Devletler Topluluğunu kurmuşlar, fakat hepsi yine komünizmi terk etmişlerdir. Gerek Rusya'da gerek bu ülkelerde demokrasi ve piyasa ekonomisi uygulamasındaki aksamalar ayrı bir sorundur ve fakat artık hiçbirinin yeniden komünizme dönmeleri ihtimali yoktur.

SSCB'nin yıkılması ile dünyada sadece beş komünist ülke kalmıştır: Çin, Küba, Kuzey Kore, Vietnam ve Laos. Fakat bu kere Çin'de çok önemli bir gelişme vuku bulmuştur. Mao'nun 1976'da ölümünden sonra ve '80li yıllar boyunca Çin, Deng Xiaoping'in rehberliği altında, doktriner olmaktan ziyade, pragmatik ekonomi politikaları uygulamasına yönelmiştir. 2001'de WTO'ya (Dünya Ticaret Örgütü'ne) üye kabul edilen Çin ekonomi rejiminde özel teşebbüse yer verdiği gibi, özel yabancı sermaye akımını da köklü şekilde teşvik etmeye başlamıştır. Aynı zamanda yine özel yabancı sermaye akımına dayalı ekonomi stratejisiyle '90lı yıllarda

küreselleşme süreci içinde önemli bir yer almıştır. Sonuçta, uzun süre sağladığı çok yüksek büyüme hızı ile toplam GSMH seviyesi itibariyle ABD'den sonra 2. büyük ülke konumuna ulaşmıştır. Tabii, fert başına düşen gelir seviyesi ise henüz gerilerdedir. Bugün artık Çin'in uyguladığı ekonomik rejim komünist sisteme has olan merkezi planlama değildir; yeni rejim özel teşebbüs ve özel yabancı sermayenin teşvikine dayanan, dışa açık bir karma ekonomi modeli kabul edilebilir. Böylece, fiilen merkezi planlama uygulayan ve gerçek olarak komünist diyebileceğimiz dört ülke kalmıştır: Küba, Kuzey Kore, Vietnam ve Laos. Bunlardan Küba ve Vietnam uygun dış ve iç imkanların açılması halinde komünizmi terk edebilir veya Çin gibi ekonomik rejim açısından merkezi planlamayı bırakabilir ve fakat “diktatörlük” olarak kalabilir. Kısaca, ekonomik rejim açısından ikinci ucu temsil eden komünizm ve merkezi planlama bir daha canlanmamak üzere küçülmüştür, sifıra yaklaşmıştır. Fakat, tabii ki küresel ekonomik ve siyasi sorunlar ise bitmemiştir; yeni ciddi sorunlar ile karışılmaktadır.

2. GELİŞEN ÜKELERDE EKONOMİK REJİMİN EVRİMİ

Gelişen ülkelerde kalkınma ve ekonomik rejim sorununa gelince, bu sorun 2. Dünya Savaşı sonrası ile başlatılabilir. Savaş sonrası kurulan IMF ve DB (IBRD) Batı dünyasına mensup olan gelişen ülkeler için de ekonomik rejim olarak piyasa ekonomisini tavsiye etmişti. Ancak, kalkınma sürecinin bu başlangıç yıllarında gelişen ülkelerde yeterli özel teşebbüs ve özel yatırım mevcut olmadığı için, bu ülkeler bu ilk yıllarda genellikle çok yoğun müdahalecilik, korumacılık ve devlet yatırımlarına dayanan, ayrıca dışa kapalı, ithal-ikame sanayileşme modeli uygulamışlardır. Kaynakların sektörel ve bölgesel dağılımına da yoğun müdahalelerde bulunmuşlardır. Esasen, o yıllarda gelişen ülkeleri inceleyen iktisat uzmanlarının büyük çoğunluğu bu ülkelerde piyasalarla rekabet yokluğunu ve fiyat mekanizmasının gerçek verimlilik açısından iyi bir gösterge olmadığını ileri sürerek devlet müdahalesi ve devlet yatırımları öngörmüşlerdir. Bu hususta ayrıntılı bilgi, Hiç (2001) ile Toye (1993) ve bu eserdeki referanslarda verilmektedir.

Gelişme ilerledikçe de devlet yatırımlarının, devlet müdahalelerinin ve korumacılığının yoğunluğu gelişme seviyesinin yükselmesinin bir sonucu olarak, azalmaya başlamıştır. Demek ki, gelişen ülkeler ekonomik rejim açısından gelişmişlere kıyasla ters istikamette yürümüştür. Gelişmiş ülkeler *laissez-faire* ile başlamış, daha sonra belirli ölçülerde devlet müdahalelerine yer vermişlerdir. Gelişen ülkeler ise yoğun devletçilik ile başlamış, özel sektör ve piyasa ekonomisi alanları zamanla genişlemiş, devletin rolü azalmıştır. Demek ki, bu ülkeler de piyasa ekonomisine yönelmişlerdir; fakat, henüz piyasa ekonomisine ulaşmış sayılamazlar. Buna mukabil, bu ülkeler özel teşebbüse ve özel yabancı sermaye teşvikine öncelik veren, dışa açık, özel sektör ağırlıklı bir karma ekonomi rejimi uygulanıyor, diyebiliriz.

Gelişen ülkeler kalkınmanın ilk yıllarında, dışa kapalı ekonomik model yanında sabit döviz kuru rejimi uyguluyorlardı. Fakat, büyüme hızını yükseltmek üzere ve aynı zamanda sosyal gayelerle devlet harcamalarını arttırıyor, bütçe açığı için gerekli finansman ise hükümete tabi olan merkez bankası tarafından sağlanıyordu. Para hacminin artmasının yarattığı enflasyon bu kere, döviz kurunun sabit tutulması sonucu, yüksek gümrük vergileri ve miktar kısıtlamalarına

ve yüksek ihracat teşviklerine rağmen, ithalatı körüklüyor ihracatı ise köstekliyordu. Sonuçta, dış ödeme zorlukları bu ülkeleri IMF'e müracaata zorluyordu. IMF de devalüasyon ve yanında istikrar yani bütçe açıklarının azaltılması tedbirlerini şart koşuyor, ayrıca devlet yatırımları yerine özel teşebbüse ve özel yabancı sermaye teşvikine ağırlık verilmesini öneriyordu. Bu şartlara *stand-by* anlaşması mucibince uyan gelişen ülke hükümeti bir süre sonra yine aynı yanlış kalkınma stratejilerine başvurmaya başlıyordu ve yeniden IMF'ye müracaat etmek mecburiyetinde kalınıyordu. Daha başlangıçtan itibaren istisnai olarak Hong Kong, Singapur, Tayvan ve Güney Kore ise dışa açık, özel teşebbüsün ve özel yabancı sermayenin teşvikine ve ihracata dayanan bir kalkınma stratejisini başarıyla yürütmüşlerdi. Fakat, bu ülkeler diğer gelişen ülkelerden farklı özelliklere sahipti. Hong Kong uluslararası ticaret, Singapur uluslararası finans merkezi şehir-devlet durumundaydı. Tayvan ve Güney Kore ise siyasi gayelerle ve aynı zamanda ekonomik açıdan da uygun olduğu için, çok yoğun Amerikan sermayesi akımına mazhar olmuştur. ABD firmaları Tayvan ve Güney Kore'de ucuza imal ettikleri malları ABD'ye ithal etmişlerdir. Hiçbir diğer gelişen ülke, Türkiye de dahil, böylesine yoğun özel yabancı sermaye akımına mazhar olmamıştır. Yine de bu ülkelerde uygulanan ekonomi rejiminin, yoğun devlet müdahalelerinin ve korumacılığın varlığı dolayısıyla, "piyasa ekonomisi" olduğu söylenemez (Toye 1993).

'70li yıllarda birçok gelişme ekonomisi uzmanı bu kere genellikle gelişen ülkelerde uygulanan kapalı ekonomi rejiminin hatalarına dikkatleri çekmişler, bu ülkelerin de dışa açık, ihracata dayalı kalkınma stratejisi uygulamaların tavsiye etmişlerdi (Hiç 2001 ve Toye 1993).

Gerçekten, kapalı ekonomi modelini uygulayan pek çok gelişen ülke çok defa devlet yatırım ve tüketim harcamalarını yükseltiyor, vergi toplayamıyor, sonuçta yüksek enflasyonlara yol açıyordu. Öyle ki, bazı Latin Amerika ülkelerinde enflasyon oranı %1000'lere ulaşılıyordu. Sabit döviz kuru uygulaması sonucu ithalat talebi artıyor, ihracat azalıyor, karşılıklı dış ödemeler krizi bu kere IMF yardımına rağmen, uzun bir süre büyüme hızını düşürüyordu. Sonuç hem büyüme hem de sosyal denge açısından hüsrana oluyordu. Bunun bilincine ulaşan bir çok gelişen ülke hükümetleri '70li yıllar boyunca IMF *stand-by* anlaşmasından sonra da aynı ilkeleri muhafaza etmeye başlamışlardır. Yani, bütçe açığını kontrol altına almaya, özel teşebbüsü ve özel yabancı sermayeyi teşvik etmeye devam etmişler, sabit döviz kuru rejimini terkederek piyasa döviz kuru rejimine dönmüşlerdir. Piyasa döviz kuru dış ödemeler bilançosunu dengeye getireceği için de ithalatın liberalleşmesi imkânları açılmıştır. Diğer taraftan, mevcut devlet tesisleri kârlı ve verimli çalışmadıkları için, yine IMF'in tavsiyeleri çerçevesinde, özelleştirme programları da uygulanmaya başlanmıştır. Türkiye '70li yıllarda başarısız ve yetersiz devalüasyonlardan sonra 24 Ocak 1980 istikrar tedbirleriyle bu yönde ciddi bir ekonomi rejimi değişimini başarmıştır (Hiç, 1980, 2008, ss.82-83). 1983'den sonra dışa açılma ithalatın liberalleştirilmesi, piyasa döviz kuru rejimine geçiş, özel yabancı sermayenin daha köklü teşviki gibi konularda ciddi adımlar atılmıştır (Hiç, 2008, ss.21-129). Son ciddi düzeltme 1999 ve 2001 ekonomik krizini izleyerek başarılmıştır (Hiç, 2008, ss.191-198) ve Yeni Türkiye (2001).

Fakat daha önce de belirtildiği gibi, gelişen ülkelerde uygulanan ekonomik rejim “piyasa ekonomisi” olarak vasıflandırılmaz. Çünkü bu ülkelerde gelişmişlik seviyelerinin gelişmiş ülkelere kıyasla düşük olması sonucu gelişmiş ülkelerde uygulanan piyasa ekonomisi rejimine kıyasla daha fazla devlet müdahalesine, daha fazla devlet korumacılığına ve daha fazla devlet yatırımına gerek vardır. Bu sebeple bu ülkelerde piyasa ekonomisi değil, fakat “piyasa ekonomisine yönelik” özel teşebbüs ve özel yabancı sermayenin teşvikine dayanan, dışa açık bir “karma ekonomi rejimi uygulanmakta olduğu daha önce de ifade edilmişti. Ayrıca bu ülkelerin demokrasileri ciddi aksamalar gösterdiği gibi ekonomi politikası uygulanırken yapılan partizanlık, nepotizm, yolsuzluk oranı ve kayıt dışı sektör gelişmiş ülkelere kıyasla çok daha fazladır. Yolsuzluk, partizanlık, nepotizm ise aslında piyasa mekanizmasından azami verim alınmasını engeller. Bütün mesele, bu gibi aksaklıkların zamanla ve eğitim seviyesi, gelişme seviyesi yükseldikçe azalmasıdır.

Diğer taraftan, Latin Amerika’da Venezuela, Arjantin, Bolivya gibi mahdut sayıda ülke ise başarısızlık sonucu diktatörlüğe ve yoğun sosyalizan devletçiliğe dönüşmüştür. Bu ülkeler dünya haritasına dar diyebileceğimiz bir ada teşkil etmektedir.

Buna mukabil, ‘90lı yıllarda başlayan küreselleme sürecine, Türkiye de dâhil, birçok gelişen ülke girmiştir. Çin, Hindistan, Brezilya pragmatik ve başarılı ekonomi politikalar izlemek suretiyle küreselleşmeden azami yarar sağlamış ve bugün gelişmiş ülkeler yanında BRIC (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin) olarak önemli bir ekonomik güç oluşturmuşlardır. Türkiye de 2008 ekonomik krizinden ciddi şekilde menfi etkilenmesine rağmen çabuk toparlanmış ve bugün “*emerging markets*” (yükselen piyasalar) grubuna dahil bir ülke konumuna ulaşmıştır (Hiç, 2010b). Sonuç şu ki, piyasa ekonomisine yönelme ve küreselleşme genel olarak, 2008 küresel ekonomik krizine rağmen gelişen ülkelerin çoğunluğu için de devam edecektir.

KAYNAKÇA:

Ackley, Gardner (1961) *Macroeconomic Theory*, Macmillan Co., New York.

Biol, Özlen Hiç (2001) *Çağdaş Makroekonomik Okullar: Tutarlılık ve Geçerlilik Açısından Bir Karşılaştırma ve Değerlendirme Denemesi* (kitap olarak bastırılmış doktora tezi), İ.Ü.İ.F., İstanbul.

Branson, William (1989) *Macroeconomic Theory and Policy* 2. ed., Prentice-Hall Inc., New Jersey.

Kanyılmaz, İbrahim (1995) *Makro İktisat Teorisi ve Politikası* (William Branson’un tercümesi), Alfa, İstanbul.

Karlık, Rıdvan (2007) *Avrupa Birliği ve Türkiye*, 9. baskı, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul.

Hiç, Mükerrerem (1974) *Kapitalizm, Sosyalizm, Karma Ekonomi ve Türkiye*, 2. baskı, Sermet Matb., İstanbul.

———, (1990) “Son Alınan Tedbirler. Daha Önce İzlenen Yanlış Ekonomi Politikaları ve Karşılaşılan Başlıca Sorunlar”, *MEBAN Sermaye Piyasası Bülteni*, Mayıs, İstanbul.

———, (1994) *Para Teorisi ve Politikası*, Filiz Kitabevi, İstanbul.

———, (2001) “Ellili Yıllardan Günümüze Kalkınma Ekonomisi”, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 51, sayı 2, Güz 2001.

———, (2008) A Survey of Turkey’s Economy and Politics, Create-Space, Amazon Co.

———, (2010) Küresel Ekonomik Kriz ve Türkiye, Beykent Üniv., İstanbul.

———, (2010 b) “Major Current Economic and Political Problems Facing Eurasian Countries”, Keynote Speech: International Conference on Eurasian Economics 2010, Beykent Univ.

Paya, Merih (1997) Makro İktisat, Filiz Kitabevi, İstanbul.

Toye, John (1993) Dilemmas of Development 2. ed., Oxford UK ve Cambridge ABD, Blackwell.

Yeni Türkiye (2001), Ekonomik Kriz Özel Sayısı, Eylül-Ekim (no 41) ve Kasım Aralık (no. 42), Ankara.